

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳

محسن نیازی^۱* مرتضی جعفرپور^۲

چکیده

هدف این مقاله تبیین وضعیت فرهنگ شهروندی و چگونگی پیوند و رابطه بین هر یک از متغیرهای آموزش شهروندی با میزان فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال مورد مطالعه است. این مطالعه از نوع پیمایش اجتماعی بوده و داده‌های تحقیق با استفاده از تکنیک پرسشنامه توأم جمع‌آوری شده است. اعتبار و روایی مقیاس‌ها با استفاده از آزمون آلفای کرونباخ مورد بررسی و تأیید قرار گرفته است. جامعه آماری شامل کلیه شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ است که با استفاده از فرمول نمونه‌گیری کوکران ۱۱۱۲ نفر به‌عنوان حجم نمونه تعیین و از مناطق ۲۲گانه شهر تهران به روش تصادفی انتخاب و بررسی شده‌اند. نتایج، وجود همبستگی مثبت و معنادار بین هر یک از متغیرها با میزان پایبندی به فرهنگ شهروندی را تأیید کرد. تحقق فرهنگ شهروندی مستلزم تقویت و ارتقای هر یک از متغیرها و تغییر نگرش نسبت به مفهوم شهر، به منزله پیکری واحد و موجود زنده، روح حاکم بر شهر و پویایی جریان زندگی شهری با تأکید بر عوامل اجتماعی و فرهنگی است.

واژگان کلیدی: فرهنگ شهروندی، آموزش شهروندی، مشارکت اجتماعی، دینداری و اعتماد به شهرداری

فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی • سال پنجم • شماره نوزدهم • تابستان ۹۵ • صص ۹۷-۱۲۲

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۹/۲۴ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۵/۱/۳۰

۱. استاد گروه علوم اجتماعی دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کاشان (niazim@kashanu.ac.ir)
۲. دانشجوی دکترای بررسی مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه کاشان، نویسنده مسئول (mjb1355@gmail.com)

مقدمه

در ادبیات اجتماعی و سیاسی جامعه ما، کلمه شهروند واژه‌ای جدید است. در واقع، در جامعه ایرانی تا قبل از مشروطیت، به جای کلمه مذکور، از واژه رعیت استفاده می‌شده است. به همین سبب، در فرهنگ‌های فارسی، از جمله عمید و معین (۱۳۶۳) کلمه شهروند وجود ندارد. مفهوم امروزی کلمه شهروند به معنای ساکن یا اهل شهر نیست، بلکه اساسی‌ترین بار معنایی آن، اشاره به فردی است که در اداره امور عمومی شهر دخالت و مشارکت دارد (فرمینی فراهانی، ۱۳۸۹: ۵). در واقع، فرهنگ شهروندی مفهومی نوین است که با ورود به هزاره سوم، اهمیتی ویژه یافته است، تا آنجا که می‌توان آن را از نوین‌ترین مفاهیم دنیای مدرن تلقی کرد.

فرهنگ و شهروندی هر دو از مفاهیم پرمناقشه و جدال‌انگیز میان صاحب‌نظران این دو حوزه است. فرهنگ شهروندی به‌عنوان سبک زندگی انسان در قالب سوژه شهروند در بافت شهری و متأثر از نیازهای حال و آینده تعریف شده است، تا آنجا که با پیوند مفهوم رفاه اجتماعی با جایگاه شهروندی، کلیه شئون زندگی جمعی در قالب فرهنگ شهروندی به شدت متأثر از تعبیر مفهوم رفاه می‌شود (Anderson et al., 2004; Roche, 2002).

اگرچه از فرهنگ به‌عنوان سبک کلی زندگی انسانی یاد می‌شود (بنیانیان، ۱۳۸۶؛ صالحی امیری، ۱۳۸۸؛ میلنر و براویت، ۱۳۸۵)، این سبک کلی که از تعاملات انسانی شکل می‌گیرد، از ارزش‌ها و هنجارها که جوهره فرهنگ هستند، ناشی می‌شود (Unesco, 2005). فرهنگ پدیده‌ای اکتسابی، انتقال‌پذیر، پویا و آموختنی است. به واسطه این ویژگی‌ها، فرهنگ شهروندی را می‌توان قابلیت اکتسابی و توانایی غیرغریزی انسانی تعریف کرد که شکل‌دهنده سبک کلی زندگی و هادی تعاملات او با دیگران باشد (شاه‌طالبی و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۵).

برای درک بهتر مفهوم شهروندی، می‌توان عناصر اصلی آن را مورد تجزیه و تحلیل

1. http://www.unesco.org/education/tlsf/TLSF/theme_b/mod07/mod07task03/appendix.htm

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ ۹۹

قرار داد. مطالعات و پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد که مفهوم شهروندی حداقل شامل چهار عنصر اصلی هویت ملی^۱، تعلقات اجتماعی، فرهنگی و فراملیتی^۲، نظام اثربخش حقوقی^۳ و مشارک مذهبی و سیاسی^۴ است. این مفاهیم دارای ارتباط نظامدار با یکدیگر و با مفاهیم اصلی شهروندی هستند (طالب‌زاده و فتوحی و اجارگاه، ۱۳۸۲: ۲۱۴-۲۱۶).

در حوزه فرهنگ شهروندی برخی از عوامل و متغیرها، از کلیدواژه‌های اساسی فرهنگ شهروندی محسوب می‌شوند. این مفاهیم کلیدی شامل مسئولیت‌پذیری شهری، قانونمند بودن شهروندان و هنجارپذیری، از الگوهای شهرنشینی است. چنانچه در یک جامعه شهری این مفاهیم که از بطن یک فرهنگ شهری نشئت گرفته، نهادینه نشود و هر یک از شهروندان با حقوق و وظایف خود آشنا نشوند، فرهنگ شهروندی شکل نمی‌گیرد. در این صورت، شهر با هزینه‌های بسیاری برای اجرا شدن حقوق و وظایف شهری روبرو می‌شود. بر این اساس، افزایش دائمی هزینه‌ها، در صورتی که منجر به بهبود وضعیت فرهنگ شهروندی نشود، به ناچار افزایش کنترل اجتماعی در شهر را در پی خواهد داشت که در این صورت پیامدهای فرهنگی و اجتماعی مختلفی گریبان‌گیر شهر و زندگی شهروندان خواهد شد (شریانیان، ۱۳۸۷: ۱۲۴).

همچنین، لازم است در حوزه شکل‌گیری فرهنگ شهروندی، توجه ویژه‌ای به تأثیرات نهادهای اجتماعی شود، چراکه فرهنگ، به خودی خود و صرفاً بر اساس تجمع افراد در کنار یکدیگر شکل نمی‌گیرد. نهادهای اجتماعی چون رسانه‌ها و مطبوعات، تأمین اجتماعی، انتخابات، انجمن‌های داوطلبانه مردمی در سطح ملی، منطقه‌ای و محلی، مدیریت شهری، آموزش و پرورش، نهادهای فرهنگی، سازمان‌های جامعه، مراکز و مؤسسات دینی، احزاب سیاسی و مانند آنها در شکل‌گیری ابعاد مختلف فرهنگ شهروندی با توجه به فعالیت‌هایشان در شهر اثرگذار هستند.

از بعد دیگر، در فرهنگ شهروندی، مدیریت شهری در کنار سازوکار قانونی، رعایت اخلاق شهروندی را باید به نظام‌های عرفی و درونی کنشگران اجتماعی سوق دهد؛ به این منظور باید برنامه‌ریزان و کارشناسان مدیریت شهری ابتدا شهروندان را نسبت به حقوق و

-
1. National identity
  2. Social, cultural and superanational belonging
  3. Effective system of rights
  4. Religious and political participation

وظایف خود و دیگران به طور مستمر و دائم آگاه کنند، سپس لازم است این آگاهی را درونی و نهادینه سازند. در کنار این آگاهی و نهادینه کردن، مدیران شهری باید از طریق برنامه‌ریزی‌های فرهنگی و اجتماعی، شرایط اجتماعی را ایجاد کنند که شهروندان بتوانند در موقعیت‌های متعادل از حقوق شهروندی خود استفاده کرده و در عین حال به وظایف خود نسبت به سایر شهروندان و مدیریت شهری عمل کنند. این تعامل دوسویه میان کنشگران، روابط شهری متعادل را ایجاد کرده و این فرایند در توسعه شهری بسیار اثرگذار است.

از سوی دیگر، با توجه به اینکه حوزه آموزش و پرورش، خانواده و شعائر به صورت عموم باید فرا گرفته شوند، باید در حوزه فرهنگ شهروندی، مؤسسات و نهادهایی شکل گیرند که روابط اجتماعی نوین شهروندی را کارکرد اصلی خود تلقی کرده و به نیازهای جدید شهروندان پاسخ دهند. آموزش فرهنگ شهروندی، افراد جامعه را از حقوق و مسئولیت‌های مدنی‌شان آگاه می‌سازد و این فرایند، هزینه‌های وارد بر جامعه را کاهش می‌دهد. بر این اساس در فرایند آموزش، هر یک از شهروندان جامعه، خود را بخشی از جامعه تلقی کرده و منافع خود را خارج از منافع جامعه ندانسته و سود و زیان آن را همچون سود و زیان خود تلقی می‌کنند و در قبال آن احساس مسئولیت کرده و با توجه به میزان شناخت و آگاهی از جامعه خود، به عنوان یک ناظر مسئول عمل می‌کنند (رحیمی، ۱۳۸۶: ۴۰-۳۸).

در عصر حاضر شهروندی یک ضرورت اجتماعی است که به صورت سازه اجتماعی ناشی از بسترهای اجتماعی و فرهنگی جامعه همراه با تنوع فرهنگ‌ها، معانی مختلفی را در جامعه شکل می‌دهد. بر این اساس شهروندی یک نوع قرارداد متقابل اجتماعی و یک سلسله حقوق متقابل دولت بر مردم و مردم بر دولت و همچنین یک احساس مشترک عمومی نسبت به هویت ملی و اجتماعی در یک محدوده مشخص است (عاملی، ۱۳۸۰: ۱۵۸). در واقع، در حوزه فرهنگ شهروندی باید به مجموعه‌هایی از ارزش‌های اجتماعی چون مساوات‌طلبی، آزادی، فردگرایی، مردم‌سالاری و مسئولیت‌پذیری شهروندان که جزء حقوق فرهنگ شهروندان یک جامعه شهری محسوب می‌شود، تأکید شود.

با توجه به موارد فوق، توجه به فرهنگ شهروندی به‌ویژه در کلانشهر تهران به عنوان یک ضرورت اجتماعی مطرح است. در واقع، لازمه حل مسائل شهری و اصلاح رفتار

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ ۱۰۱

شهروندان، وجود فرهنگ مناسب شهروندی و در نظر گرفتن نقش فرهنگ در مناسبات اجتماعی شهری است. بر این مبنا، از آنجا که شهر تهران با پیامدهای شهری فراوانی از جمله قطب رشد، تراکم جمعیت، تنوع فرهنگی، ترافیک، مصرف انرژی و... مواجه است، بررسی فرهنگ شهروندی در این کلانشهر، از اهمیت خاصی برخوردار است. در این مقاله، چگونگی رضایت فرهنگ شهروندی شهروندان و نیز چگونگی و نحوه پیوند هر یک از عوامل اجتماعی و فرهنگی چون هویت اجتماعی، مشارکت اجتماعی، دینداری، اعتماد به نهاد شهرداری و آموزش شهروندی با میزان پایبندی شهروندان به فرهنگ شهروندی در جامعه آماری مورد مطالعه است. این مقاله در پی شناخت وضعیت فرهنگ شهروندی مردم در شهر تهران و چگونگی همبستگی بین متغیرهای هویت اجتماعی، مشارکت اجتماعی، دینداری، آموزش شهروندی و اعتماد به نهاد شهرداری با میزان پایبندی شهروندان به فرهنگ شهروندی است.

۱. پیشینه پژوهش

در ارتباط با مفهوم شهروندی و به‌ویژه فرهنگ شهروندی و مفاهیم مرتبط با آن، مانند هویت شهروندی و آموزش شهروندی پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است. در این بخش برخی از مهم‌ترین تحقیقات در این زمینه ارائه شده است.

- لی^۱ (۱۹۹۹) در تحقیقی در سطح آسیا، ویژگی‌های آگاهی از مسائل و مشکلات جامعه، مشارکت فعال در امور جامعه، مسئولیت‌پذیری، رفتار مبتنی بر اخلاق، پذیرش انتقاد، توانایی انتقاد، توانایی تصمیم‌گیری آگاهانه، آگاهی از حکومت و دولت، حس وطن‌پرستی، پذیرش مسئولیت خانواده، آگاهی و دانش نسبت به جامعه جهانی و احترام به تنوع و تکرار فرهنگی را برای شهروند خوب بودن لازم دانسته است (نیکنامی و مدانلو، ۱۳۸۷: ۱۳۹).

- مطالعات میدلتون^۲ (۲۰۰۳) نشان داده است که نیاز ضروری شهروندان فراگرفتن مهارت‌هایی برای شهروندی است که این مهارت‌ها شامل توانایی گفت‌وگو، برنامه‌ریزی مالی، انتخاب صحیح، مهارت‌های استفاده از رسانه‌های جمعی، کسب سرمایه، انتخاب

1. Growth Pole

2. Lee

3. Middleton

همسر متعهد به جامعه، استفاده از فناوری به عنوان یک فعالیت گروهی، استفاده از اینترنت برای یک فعالیت گروهی، استفاده از اینترنت برای یک فعالیت شهروندی، مسئولیت در برابر توسعه، مشورت در انتخاب کار، تبلیغات و بازاریابی است (سپانی و همکاران، ۱۳۸۶: ۸۷).

- همت و استهیلی (۲۰۱۱) طی پژوهشی در آفریقای جنوبی با عنوان «احترام و مسئولیت‌پذیری: آموزش شهروندی در مدارس متوسطه»، احترام را به عنوان یکی از ارزش‌های دموکراتیک در تربیت شهروندان مورد توجه قرار داده‌اند. آنها احترام به خود، احترام به دیگران و احترام به اموال مردم را ارزشی اخلاقی می‌دانند. افراد باید این واقعیت را قبول کنند که با پایبندی به قوانین کشور و احترام به افراد دیگر، دولت و خود، می‌توانند شهروندان خوبی باشند (حسینی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۲۹).

- فاطمی‌نیا (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «فرهنگ شهروندی: محصول و محمل حاکمیت خوب، سازمان کارا و شهروند فعال» در پی تبیین این مسئله بوده است که شهروندی و فرهنگ شهروندی حاصل تعهد، مسئولیت‌پذیری و معاونت عناصر و عرصه‌های مختلف جامعه است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که نقش شهروندان و انجام تعهدات شهروندی در توسعه فرهنگ شهروندی بسیار حائز اهمیت است، چراکه شهروندان عناصر شناور و پویای جامعه محسوب می‌شوند و در عرصه‌های مختلف جامعه حضور دارند.

- کفاشی و کاوسی (۱۳۸۷) در تحقیق «تأثیر مدیریت امکانات شهری بر فرهنگ شهروندی؛ مطالعه موردی: منطقه ۸ شهر تهران» تأثیر امکانات اجتماعی و فرهنگی بر فرهنگ شهروندی را مورد بررسی قرار داده‌اند. در این تحقیق، با هدف دستیابی به یک الگوی نظری تحلیلی در خصوص تبیین فرهنگ شهروندی شهروندان، از چارچوب‌های مرجع و نظریه‌های جامعه‌شناختی، از جمله نظریه زمینه‌ها و ساختمان ذهنی پیر بوردیو، نظریه اختیار عاقلانه جان الستر و نظریه نیازسنجی شهری لئونارد دهل استفاده شده است. بر این مبنای، در این مطالعه عوامل مهم و اثرگذار و تبیین‌کننده رفتار، کنش و فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که بین امکانات اجتماعی - فرهنگی شهر و فرهنگ شهروندی رابطه مستقیمی وجود دارد.

- تحقیق شاه‌طالبی و همکاران (۱۳۸۸) با عنوان «تدوین مؤلفه‌های فرهنگ شهروندی

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ ۱۰۳

در حیطه ارزش‌ها و هنجارها» با روش توصیفی - پیمایشی انجام شده است. جامعه آماری پژوهش مشتمل بر کلیه اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی منطقه ۴ و دانشگاه‌های دولتی یزد، اصفهان، تهران، مشهد و شیراز در رشته‌های علوم تربیتی، جامعه‌شناسی و روان‌شناسی (بالغ بر ۲۸۳ نفر) بوده است. نتایج نشان می‌دهد که بعد ارزش‌ها دارای ۱۷ زیرمؤلفه است که از این میان، «ترجیح مصالح جمعی بر مصالح فردی» بیشترین ضریب و مؤلفه «حفظ محیط زیست» کمترین مقدار را به خود اختصاص داده است. در بعد هنجارها، بیشترین بار عاملی مربوط به مؤلفه‌های «قدرت حل تعارض در مواجهه با دیگران» و «توانایی اظهار نظر در میان جمع» و کمترین بار عاملی مربوط به مؤلفه «مسئولیت‌پذیری» بوده است.

- تحقیق دیگری توسط هاشمیان‌فر و گنجی (۱۳۸۸) با عنوان «تحلیلی بر فرهنگ شهروندی در شهر اصفهان» صورت گرفته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد: شهروندان اصفهانی در ابعاد سه‌گانه شهروندی (مشارکت‌جویی، مسئولیت‌پذیری و رعایت قوانین و در نهایت پایبندی به اصول شهروندی) در حد متوسط هستند. همچنین نهادینه کردن و توسعه فرهنگ شهروندی در جامعه ایران با توجه به ظرفیت‌های موجود و ساختار در حال گذار آن، از رهیافت آموزش با شیوه‌های مختلف قابل دستیابی است.

- هاشمیان‌فر و عجمی (۱۳۹۱) با مطالعه ۴۰۰ نفر از ساکنان بافت حاشیه شهر اصفهان نشان دادند که بین متغیر علت مهاجرت و نوع شغل با فرهنگ شهروندی ساکنان بافت حاشیه شهر رابطه وجود دارد. همچنین متغیر مشارکت اجتماعی با ضریب تأثیر ۹۹ درصد بیشترین تأثیر را بر فرهنگ شهروندی افراد داشته است.

- تحقیقی توسط حسنی، موسوی و حبی‌قراپه (۱۳۹۱) با موضوع سنجش میزان فرهنگ شهروندی دانشجویان در حیطه ارزش‌ها و هنجارها صورت گرفته است. نتایج نشان داده است: دانشگاه به‌عنوان یک نهاد آموزشی و فرهنگی توانسته است نقش مهمی در جامعه‌پذیری افراد داشته باشد، چراکه سنجش میزان فرهنگ شهروندی دانشجویان، میانگین متوسط بالا را نشان می‌دهد.

- پژوهشی توسط جهانگیری و همکاران (۱۳۹۱) با عنوان «بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و رفتار شهروندی سازمانی» صورت گرفته است. روش این پژوهش توصیفی و جامعه آماری آن تمامی کارکنان سازمان بهزیستی خراسان شمالی و روش نمونه‌گیری آن

تصادفی طبقه‌ای است. نتایج نشان می‌دهد: بین سرمایه اجتماعی و رفتار شهروندی سازمانی رابطه وجود دارد و تمام مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی (سلسله‌مراتب، تراکم گروه، اعتماد اجتماعی، روابط متقابل و انسجام اجتماعی) با رفتار شهروندی سازمانی رابطه مستقیم وجود دارد.

۲. چارچوب نظری

در این بخش، مفاهیم مرتبط با فرهنگ شهروندی و رابطه مهم‌ترین عوامل مؤثر بر شکل‌گیری فرهنگ شهروندی شامل آموزش شهروندی، مشارکت اجتماعی، هویت اجتماعی و دینداری مورد بحث قرار گرفته است.

فرهنگ شهروندی متأثر از سازه‌های انسان‌ساخت و جمعی است که الزاماتی را در قالب ارزش‌ها و هنجارها به زندگی انسانی وارد ساخته است. این الزامات اگرچه در طول تاریخ یکسان نبوده، سیر تاریخی مفهوم فرهنگ شهروندی نشان‌دهنده وابستگی معنا و مصداق فرهنگ به ارزش‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شهروندی بوده است (شاه‌طالبی و همکاران، ۱۳۸۸: ۵۹). در مجموع، فرهنگ شهروندی در قالب ارزش‌ها و هنجارهایی که بیانگر سبک زندگی و شکل‌دهنده تعاملات انسانی در بافت نوین زندگی جمعی و روی هم رفته، قابلیت‌های اکتسابی است، تعریف می‌شود (فاطمی‌نیا، ۱۳۸۶؛ کفاشی و کاوسی، ۱۳۸۷).

۲-۱. عوامل مؤثر بر فرهنگ شهروندی

امروزه فرهنگ شهروندی به‌عنوان مؤلفه اساسی توسعه اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی به منزله منشوری چندبعدی است که از عوامل اجتماعی و فرهنگی متعددی تأثیر می‌پذیرد. در این بخش، رویکردهای نظری در مورد برخی از مهم‌ترین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی مورد بحث قرار گرفته است.

۲-۱-۱. آموزش شهروندی

آموزش شهروندی، از یک سو با ارتقای فرهنگ شهروندی ارتباط مستقیم دارد. این مؤلفه در جهت دادن رفتار شهروندان و کیفیت مشارکت آنان در امور جامعه به‌عنوان یکی از الزامات اساسی سرمایه اجتماعی و شاخص‌های توسعه فرهنگی نقش مؤثری ایفا می‌کند.

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ ۱۰۵

آموزش شهروندی به طور عمده به عنوان توسعه دانش، مهارت‌ها، نگرش‌ها و ارزش‌هایی اطلاق می‌گردد که شهروندان را قادر می‌سازد به عنوان شهروند فعال و آگاه در جامعه مشارکت کنند (Prior, 2001). تورنی، آموزش شهروندی را عبارت از فرایند انتقال دانش‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های لازم برای مشارکت و ثبات سیاسی جامعه از یک نسل به نسل دیگر می‌داند. این انتقال موارد مختلفی نظیر آگاهی از تاریخ و ساختار نهادهای سیاسی، احساس وفاداری به ملت، نگرش مثبت به اقتدار سیاسی، باور به ارزش‌های بنیادین مانند حاکمیت قانون و تساهل و تسامح، علاقه به مشارکت سیاسی و کسب مهارت‌های لازم برای فهم سیاست‌های عمومی و نظارت بر آنها را شامل می‌شود (شارع‌پور، ۱۳۸۶: ۳۱۷).

از سوی دیگر، تربیت شهروندی به میزان وسیعی شامل آماده‌سازی جوانان برای انجام نقش‌ها و مسئولیت‌هایشان به عنوان شهروند است (Kerr, 1999). از دیدگاه گیرون، تعلیم و تربیت شهروندی یک مفهوم چندبعدی است و با مسائل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، محیطی و اخلاقی در جوامع مدرن مرتبط است. در واقع، این تعلیم و تربیت شهروندی، فرایندی از یادگیری مورد نیاز در زندگی است که هدف آن ایجاد مشارکت فعالانه، مسئولانه و مبتکرانه افراد در زندگی اجتماعی و استقرار عدالت، وحدت و انسجام اجتماعی است (Gearon, 2003). کوایگلی^۱ آموزش شهروندی را توسعه دانش، مهارت‌ها و نگرش‌های شهروندی در فراگیران می‌داند. از دیدگاه پاتریک، آموزش شهروندی به توانایی انجام گفت‌وگوی مؤثر با دیگران، شرکت در تصمیم‌گیری‌های گروهی و فعالیت‌های اجتماعی همچون رأی دادن اشاره دارد (Patrick, 1998: 81).

۲-۱-۲. مشارکت اجتماعی

از بارزترین مؤلفه‌های شهروندی، حق یا به عبارت دیگر، مسئولیت مشارکت در سرنوشت اجتماعی است. این مشارکت برای پیوند دادن حقوق و مسئولیت‌ها جنبه عمومی دارد. به نظر گائوتری، مشارکت اجتماعی فرایند اجتماعی، عمومی، یکپارچه، چندگانه، چندبعدی و چندفرهنگی است که هدف آن، کشاندن همه مردم به ایفای نقش در تمامی مراحل توسعه است (Gaoteri, 1986: 37). از نظر ترنر، حقوق شهروندی به ماهیت مشارکت

1. Quigley

اجتماعی افراد در جامعه مربوط است. شهروندی، موقعیتی اساسی است که به افراد، توان شناخته شدن و حضور در اجتماع سیاسی را می‌دهد. با وارد کردن عنصر مشارکت به شهروندی، احتمال برقراری روابط در هر دو حوزه خصوصی و عمومی افزایش می‌یابد. بنابراین حقوق و مسئولیت‌ها و شیوه‌های کاربرد آن در روابط میان افراد و جامعه در ارتباط با مشارکت معنا می‌یابد (شیانی، ۱۳۸۴: ۱۶۵). از دیدگاه فالکس، دموکراسی در بردارنده ایده حق برابر مشارکت است (Faulks, 2000: 145). از نظر وی، برای اینکه زندگی شهروندی، دموکراتیک شود، مشارکت همه شهروندان در حد توانایشان ضروری است. با مرتبط ساختن حقوق و مسئولیت‌ها به یک اخلاق مشارکتی، شهروندی می‌تواند به‌عنوان یک ایده کل‌نگر، مفهومی دوباره یابد؛ مفهومی که در تقابل با برداشت دوگانه‌گرای شهروندی قرار دارد (Ibid: 28). از نظر هابرماس در جامعه مدنی تصمیم‌گیری‌ها از طریق فرایندهای جمعی و مشارکت فعالانه شهروندان در قالب نهادها، انجمن‌ها و گروه‌های مدنی صورت می‌گیرد. کار این نهادها و گروه‌ها این است که با ایجاد زمینه مشارکت، آگاهی افراد را افزایش دهند. بر همین مبنا، وی مشارکت را معرف اصلی شهروندی می‌داند (شیانی و داودوندی، ۱۳۸۹: ۴۱ و ۴۲).

در مجموع، بسیاری از نظریه‌پردازان جامعه‌شناسی، مشارکت را معرف اصلی شهروندی دانسته و آن را به گونه‌های مختلف مورد تحلیل قرار داده‌اند. آشنایی با مفهوم شهروندی به خوبی آشکار می‌سازد که بدون مشارکت فعال اعضای جامعه، شهروندی در مفهوم واقعی آن به منصف ظهور نخواهد رسید (شیانی، ۱۳۸۴: ۱۶۷).

۳-۱-۲. هویت اجتماعی

هویت اجتماعی شامل مجموعه خصوصیات است که شخص را از دیگران متمایز می‌سازد. از این رو، هیچ انسانی نمی‌تواند بدون داشتن هویت به حیات اجتماعی خود ادامه دهد. هویت‌های جمعی دو نقش متفاوت در ارتباط با شبکه روابط اجتماعی و انسجام اجتماعی ایفا می‌کند. اگر هویت‌های جمعی در جهت ارزش‌ها و قواعد محوری نظام اجتماعی عمل کرده و با یکدیگر به تعامل پردازند، بالاترین سطح هویت جمعی، یعنی هویت اجتماعی تحقق می‌یابد (شاه‌طالبی و قپانچی، ۱۳۹۲: ۱۴۶). کر و کلیور^۱ (۲۰۰۴) در دسته‌بندی

1. Kerr & Kleaver

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ ۱۰۷

تعاریف و رویکردها به تعریف شهروندی و تربیت شهروندی پرداخته‌اند که تحت تأثیر مؤلفه‌هایی چون هویت و تعلق ملی و محلی، نیروها و عوامل جهانی و حوادث و اتفاقات جهانی قرار می‌گیرد (قلتاش و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲۰). اگرچه هویت ملی در ابعاد مختلفی چون سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، جغرافیایی، مذهبی و تاریخی مطرح شده، بعد فرهنگی، مهم‌ترین بعد قلمداد می‌شود، چراکه عناصر فرهنگی هویت ملی موجب انسجام سایر ابعاد می‌شود. هویت ملی یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌های اثرگذار بر آموزش شهروندی است (شاه‌طالبی و قیانچی، پیشین: ۱۴۷).

با توجه به تعاملات گوناگون شهروندی و هویت، باید گفت شهروندی از یک سو به شهر با هویت شهری تعلق دارد و از دیگر سو با هویت سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی رابطه مستقیم دارد (کاستلز و السیتر، ۱۳۸۲؛ Grossman, 2000; Roche, 2002; Janiski et al., 2002). در نظر فرانویین گرایان، در دنیای امروز، انواع شهروندی با هویت‌های گوناگون از جمله شهروند بوم‌شناختی (Curtin, 2002: 3)، شهروند جنسی، شهروند ناهمگن (تمایز)، شهروند چند فرهنگی، شهروند بومی (Isin & Turner, 2002) و شهروند جهانی (Linklater, 2002) شکل می‌گیرد. همچنین شکل‌گیری انواع شهروند با حقوق و جایگاه‌های متمایز از هم، چون شهروند اقتصادی و دویز (۲۰۰۲)، شهروند اجتماعی روح (۲۰۰۳) و شهروند فرهنگی استیونسون (۲۰۰۲) ضرورتاً فرهنگ شهروندی را متأثر از معنای خاص خود می‌کند. در مجموع، آنچه از تعریف فرهنگ شهروندی به‌عنوان مجموعه‌ای از ارزش‌ها، نگرش‌ها و قوانین مشترک بنیادی که در بردارنده احساس تعلق، تعهد و احترام به میراث مشترک و تشخیص حقوق و تعلقات شهروندی (فاطمی‌نیا، ۱۳۸۶) برمی‌آید، بیانگر تعلق و تعهد به سازه‌ها و عناصر یکپارچه‌سازی (میراث مشترک) است که می‌توان از آن تعبیر به هویت کرد (ابوالحسنی، ۱۳۸۶).

۴-۱-۲. دینداری

دین به‌عنوان سنگ بنای سامان اجتماعی و منبعی برای ارزش‌های اجتماعی شناخته شده است که بر گزینش‌های فردی و بسیاری از زمینه‌های زندگی روزمره تأثیر می‌گذارد. همچنین، به‌عنوان تجلی روح جمعی و عامل همبستگی و یکپارچگی جامعه محسوب می‌شود. در این ارتباط، رابرتسون اسمیت معتقد است: دین را نباید وسیله‌ای برای تکریم و

نجات ارواح، بلکه طریقه‌ای در صیانت و رفاه جامعه قلمداد کرد. وی مذهب را حافظ مقررات، نوامیس و نظم اخلاقی جامعه می‌داند. آنچه برای وی اهمیت دارد، عملکردهای دین و نه باورداشتهای مربوط به آن است. به استدلال او، عملکردهای دینی مانند تشریفات و مناسک اهمیتی بنیادی دارند و برای شناخت دین، نخست باید شیوه‌های مردم را تحلیل کرد و نه باورداشتهای آنها را. به‌طور کلی به ادعای رابرتسون دین، دو کارکرد عمده (تنظیم‌کننده و برانگیزاننده) دارد. تنظیم‌کننده رفتار فردی برای خیر همگان و یا به سخن دیگر برای گروه و برانگیزاننده احساس مشترک جهت وحدت اجتماعی که از طریق مناسک مذهبی انجام می‌شود (همیلتون، ۱۳۷۷: ۱۷۰).

با توجه به کارکردهای اجتماعی و فرهنگی دین بر تعاون و همکاری و ترویج روحیه برابری و برادری در جامعه و تأکید بر رعایت حقوق اجتماعی دیگران، دین به‌عنوان یکی از عوامل اساسی ارتقای فرهنگ و حقوق شهروندی شناخته شده است. در مجموع، رویکردهای نظری در ارتباط با زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر فرهنگ شهروندی بر نقش عواملی چون آموزش شهروندی، مشارکت اجتماعی، هویت اجتماعی، اعتماد و دینداری بر ارتقای فرهنگ شهروندی تأکید دارند.

در جمع‌بندی مباحث نظری این حوزه می‌توان گفت: تئوری‌های فرهنگ شهروندی بر واقعیت‌های متعددی تأکید دارند. بر این اساس، شهروندی مفهوم پویایی است که ناشی از بسترسازی اجتماعی، فرهنگی، حقوقی و سیاسی در شهر است. در واقع، شهروندی عبارت است از: عضویت در جامعه ملی که موجب به وجود آمدن مجموعه‌ای از حقوق مبتنی بر عدالت در یک جامعه می‌شود. با توجه به واقعیت چندبعدی مفهوم فرهنگ شهروندی که می‌توان از آن به‌عنوان منشور چندبعدی تعبیر کرد، این مفهوم در رابطه و تعامل با عوامل مختلفی قرار دارد. در این پژوهش با الهام از رویکردهای نظری ارائه شده پیرامون فرهنگ شهروندی، متغیرهای آموزش شهروندی، مشارکت اجتماعی، هویت اجتماعی، دینداری و اعتماد شهروندان به نهاد شهرداری به‌عنوان مهم‌ترین متغیرهای مؤثر بر فرهنگ شهروندی مورد بررسی قرار گرفته است. در مجموع، با توجه به مباحث فوق، فرضیه‌های تحقیق مبنی بر وجود رابطه بین هر یک از متغیرهای آموزش شهروندی، مشارکت اجتماعی، هویت اجتماعی، اعتماد به سازمان شهرداری و دینداری با میزان پایبندی به فرهنگ شهروندی در بین شهروندان تدوین و مورد بررسی قرار گرفته است.

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ ۱۰۹

۳. روش پژوهش

این پژوهش از نوع پیمایشی بوده و برای جمع‌آوری داده‌ها، از پرسشنامه استفاده شده است. کلیه شهروندان واقع در سنین فعالیت (بالتر از ۱۵ سال و کمتر از ۶۰ سال) شهر تهران در سال ۱۳۹۳ جامعه آماری تحقیق را تشکیل می‌دهند. میزان حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران محاسبه شده است. حجم نمونه پس از توزیع پرسشنامه مقدماتی و برآورد واریانس دقیق متغیرها میان شهروندان، ۱۱۱۲ نفر تعیین شده است. در تحقیق حاضر، مناطق ۲۲ گانه تهران به نواحی مختلف تقسیم شدند، سپس بر اساس اطلاعات جغرافیایی و نقشه‌ای شهرداری تهران و مرکز آمار ایران، مناطق مورد نظر به نواحی، محلات و بلوک‌های شهری تقسیم‌بندی شده و در نهایت با روش نمونه‌گیری تصادفی در درون بلوک‌های انتخابی، سراغ خانوارهای مورد نظر رفته و از یکی از افراد ۱۵ سال به بالای خانواده، سؤالات مربوط به پرسشنامه تکمیل شد.

برای سنجش میزان پایداری به فرهنگ شهروندی با توجه به پژوهش شاه‌طالبی و همکاران (۱۳۸۸) مؤلفه‌های فرهنگ شهروندی در دو حیطه ارزش‌های فردی و جمعی (۱۶ مقوله) و هنجارها (۱۴ مقوله) مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج ضریب آلفای کرونباخ با میزان ۰/۹۲ بیانگر روایی طیف است. همچنین، آموزش شهروندی با توجه به پژوهش رودی (۱۳۹۰) با استفاده از ۳۷ گویه (۱۳ گویه جهت سنجش نگرش شهروندی، ۱۲ گویه جهت سنجش مهارت شهروندی و ۱۲ گویه برای سنجش دانش شهروندی) در قالب طیف سه‌گزینه‌ای لیکرت مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج ضریب آلفای کرونباخ با میزان ۰/۷۶ روایی مقیاس‌های فوق را مورد تأیید قرار داده است.

برای سنجش مشارکت اجتماعی در دو بعد مشارکت ذهنی و عینی با الهام از پژوهش صورت گرفته در معاونت پژوهشی جهاد دانشگاهی، گروه پژوهش جامعه‌شناسی (۱۳۸۹) با میزان روایی ۰/۸۷ استفاده شده است. همچنین برای سنجش هویت اجتماعی پاسخگویان با استفاده از پژوهش نیازی (۱۳۸۴) از ۵ گویه در قالب طیف لیکرت استفاده شده است. روایی طیف با میزان آلفای ۰/۷۸ مورد تأیید قرار گرفته است. همچنین برای سنجش میزان دینداری پاسخگویان، ترکیبی از گویه‌های تحقیق محسنی (۱۳۷۵) و مقیاس سنجش دینداری شجاعی‌زند (۱۳۸۱) جهت افزایش روایی استفاده شده است. در مجموع، نتایج ضریب آلفای کرونباخ با میزان ۰/۸۱ روایی طیف را تأیید کرده است. علاوه بر این، برای

بررسی میزان اعتماد پاسخگویان به شرکت‌ها و سازمان‌های وابسته به شهرداری تهران از آنان خواسته شده است میزان اعتماد خود را نسبت به تعدادی از سازمان‌ها و شرکت‌های وابسته به شهرداری بیان نمایند. میزان روایی طیف با آلفای ۰/۸۱ مورد تأیید قرار گرفته است.

۴. یافته‌های پژوهش

در این بخش، توصیف و تبیین داده‌های جمع‌آوری شده از حوزه تحقیق و آزمون فرضیه‌های تحقیق ارائه شده است.

۴-۱. یافته‌های توصیفی

۴-۱-۱. مشخصات فردی

بر اساس یافته‌های پژوهش، ۵۶ درصد از پاسخگویان مرد و ۴۴ درصد زن هستند. میانگین سنی پاسخگویان ۳۰/۹۶ با انحراف معیار ۸/۲۳ بوده است. ۳۹/۶ درصد از پاسخگویان مجرد و ۶۰/۴ درصد متأهل هستند. سطح تحصیلات ۰/۹ درصد از پاسخگویان بی‌سواد یا ابتدایی، ۴/۳ درصد سیکل، ۲۴/۵ درصد دیپلم، ۵۹/۹ درصد کاردانی و کارشناسی و ۱۰/۴ درصد کارشناسی ارشد و دکتری است. ۷۴/۲ درصد از پاسخگویان شاغل و ۲۵/۸ درصد غیرشاغل بوده‌اند. ۴۱/۵ درصد از پاسخگویان دارای مشاغل دولتی، ۳۴/۵ درصد دارای مشاغل غیردولتی مانند آزاد، کارگر و... و ۲۴ درصد غیرشاغل هستند.

۴-۱-۲. عوامل مؤثر بر فرهنگ شهروندی

در جدول ۱ توزیع پراکندگی هر یک از متغیرهای مستقل تحقیق به عنوان عوامل مؤثر بر فرهنگ شهروندی ارائه شده است.

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ ۱۱۱

جدول ۱. توزیع پراکنندگی عوامل مؤثر بر فرهنگ شهروندی

مفهوم	شاخص	حداقل	حداکثر	دامنه تغییر	میانگین	انحراف معیار
آموزش شهروندی	۸	۱۰۵	۹۷	۸۶/۸۸	۱۱/۰۸	
مشارکت اجتماعی	۴۹	۱۴۱	۹۲	۱۰۴/۴۲	۱۵/۲۸	
هویت اجتماعی	۲	۱۲	۱۰	۱۰/۴۷	۱/۷۰	
اعتماد به سازمان‌ها و شرکت‌های وابسته به شهرداری	۹	۴۲	۳۳	۲۹/۳۰	۶/۳۷	
دینداری پاسخگویان	۹	۵۲	۴۳	۴۴/۲۷	۶/۷۸	

با تقسیم دامنه تغییر هر یک از متغیرهای فوق بر عدد سه با فواصل برابر، جدول توزیع فراوانی درصدی زیر به دست آمده است.

جدول ۲. توزیع فراوانی و درصدی عوامل مؤثر بر فرهنگ شهروندی

متغیرها	میزان	فراوانی	درصد	متغیرها	میزان	فراوانی	درصد
هویت اجتماعی	کم	۲۷۹	۲۵/۱	دینداری	کم	۱۸۲	۱۶/۴
	متوسط	۴۰۰	۳۶/۰		متوسط	۲۷۰	۲۴/۴
	زیاد	۴۳۳	۳۸/۹		زیاد	۶۵۶	۵۹/۲
آموزش شهروندی	کم	۳۶۶	۳۲/۹	اعتماد به سازمان‌های وابسته به شهرداری	کم	۲۲۵	۲۰/۴
	متوسط	۴۶۵	۴۱/۸		متوسط	۶۰۲	۵۴/۶
	زیاد	۳۸۱	۲۵/۳		زیاد	۲۷۵	۲۵/۰
مشارکت اجتماعی	کم	۱۶۱	۱۴/۵	متوسط	۷۰۸	۶۳/۷	۲۱/۹
	متوسط	۱۶۱	۱۴/۵	زیاد	۲۴۳	۲۱/۹	
	زیاد	۱۶۱	۱۴/۵	درصد	۲۴۳	۲۱/۹	

بر اساس یافته‌های جدول فوق، میزان هویت اجتماعی ۲۵/۱ درصد از پاسخگویان در حد کم، ۳۶ درصد در حد متوسط و ۳۸/۹ درصد در حد زیاد است. میزان برخورداری ۳۲/۹ درصد از پاسخگویان از آموزش شهروندی در حد کم، ۴۱/۸ درصد در حد متوسط و ۲۵/۳ درصد در حد زیاد است. همچنین، میزان دینداری ۱۶/۴ درصد از پاسخگویان در حد کم، ۲۴/۴ درصد متوسط و ۵۹/۲ درصد زیاد است. میزان اعتماد ۲۰/۴ درصد از پاسخگویان نسبت به سازمان‌ها و شرکت‌های وابسته به شهرداری در حد کم، ۵۴/۶ درصد در حد متوسط و ۲۵ درصد در حد زیاد است. ۱۴/۵ درصد از پاسخگویان مشارکت اجتماعی در حد کم، ۶۳/۷ درصد در حد متوسط و ۲۱/۹ درصد از مشارکت اجتماعی در حد زیاد برخوردار بوده‌اند. در مجموع، یافته‌های تحقیق بیانگر میزان دینداری در حد بالا

به میزان ۵۹/۲ درصد است. پس از آن، متغیر هویت اجتماعی با ۳۸/۹ درصد نسبت به سایر مقولات از وضعیت مناسب تری برخوردار است. متغیر میزان استفاده از آموزش شهروندی با ۳۲/۹ درصد در حد کم و ۲۵/۳ درصد در حد زیاد نسبت به سایر موارد از وضعیت ضعیف تری برخوردار است.

۳-۱-۴. فرهنگ شهروندی

در این بخش، فرهنگ شهروندی به عنوان متغیر وابسته تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است. در جدول زیر توزیع پراکندگی میزان پایبندی شهروندان به فرهنگ شهروندی ارائه شده است.

جدول ۳. توزیع پراکندگی میزان پایبندی شهروندان از فرهنگ شهروندی

مفهوم	شاخص	حداقل	حداکثر	دامنه تغییر	میانگین	انحراف معیار
ارزش‌های فردی و جمعی فرهنگ شهروندی	۱۶	۴۸	۳۲	۴۰/۷	۶/۱	
هنجارهای فرهنگ شهروندی	۱۴	۴۲	۲۸	۳۵/۲	۵/۹	
پایبندی از فرهنگ شهروندی	۱۸/۰۰	۹۰/۰۰	۷۲	۷۵/۹۷۲۰	۱۱/۴۶۱۲۱	

جدول فوق بیانگر این امر است که میانگین نمرات پاسخگویان در متغیر پایبندی به فرهنگ شهروندی ۷۵/۹۷ با انحراف معیار ۱۱/۴۶ است، به گونه‌ای که کرانه پایین نمرات ۱۸، کرانه بالای آن ۹۰ و دامنه تغییر نمرات در جامعه آماری مورد بررسی ۷۲ است. با توجه به مجموع گویه‌های فوق و تقسیم جامعه آماری به عدد سه با فواصل برابر، میزان پایبندی پاسخگویان به فرهنگ شهروندی به دست آمده است.

جدول ۴. توزیع فراوانی و درصدی میزان پایبندی پاسخگویان به فرهنگ شهروندی

موارد	فراوانی	درصد	درصد خالص	درصد تجمعی
کم	۳۰۸	۲۷/۷	۲۷/۸	۲۷/۸
متوسط	۳۳۴	۲۹/۱	۲۹/۲	۵۷/۰
زیاد	۴۷۷	۴۲/۹	۴۳/۰	۱۰۰/۰
بی‌پاسخ	۳	۰/۳		
جمع	۱۱۱۲	۱۰۰/۰		

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ ۱۱۳

بر اساس یافته‌های جدول فوق، میزان پایداری ۲۷/۸ درصد از پاسخگویان به فرهنگ شهروندی در حد کم، ۲۹/۲ درصد در حد متوسط و ۴۳ درصد در حد زیاد است.

۴-۲. یافته‌های تحلیلی

۴-۲-۱. تحلیل دو متغیره

در این بخش، رابطه هر یک از متغیرهای آموزش شهروندی، هویت اجتماعی، دینداری، اعتماد به سازمان‌ها و شرکت‌های وابسته به شهرداری و مشارکت اجتماعی با میزان پایداری به فرهنگ شهروندی ارائه شده است.

جدول ۵. رابطه بین هر یک از متغیرهای مستقل تحقیق و میزان پایداری به فرهنگ شهروندی

جمع	پایداری به فرهنگ شهروندی			متغیرهای مستقل	
	زیاد	متوسط	کم		
۱۰۰/۰	۲۰/۸	۳۳/۰	۴۶/۲	کم	هویت اجتماعی
۱۰۰/۰	۴۰/۱	۳۴/۳	۲۵/۷	متوسط	
۱۰۰/۰	۶۰/۰	۲۲/۲	۱۷/۸	زیاد	
۱۰۰/۰	۴۳/۰	۲۹/۲	۲۷/۸	جمع	
sig= ۰/۰۰۱ r= ۰/۳۸۲					آماره
۱۰۰/۰	۱۵/۱	۲۹/۶	۵۵/۳	کم	دینداری
۱۰۰/۰	۲۶/۷	۳۱/۱	۴۲/۲	متوسط	
۱۰۰/۰	۵۷/۶	۲۷/۹	۱۴/۵	زیاد	
۱۰۰/۰	۴۳/۲	۲۹/۰	۲۷/۹	جمع	
sig= ۰/۰۰۰ r= ۰/۴۸۰					آماره
۱۰۰/۰	۳۱/۱	۳۰/۲	۳۸/۷	کم	اعتماد به سازمان‌ها و شرکت‌های وابسته به شهرداری
۱۰۰/۰	۴۱/۵	۲۷/۲	۳۱/۲	متوسط	
۱۰۰/۰	۵۷/۵	۳۰/۵	۱۲/۰	زیاد	
۱۰۰/۰	۴۳/۴	۲۸/۷	۲۷/۹	جمع	
sig= ۰/۰۰۰ r= ۰/۲۶۸					آماره
۱۰۰/۰	۲۱/۷	۳۹/۸	۳۸/۵	کم	مشارکت اجتماعی
۱۰۰/۰	۳۷/۹	۳۱/۲	۳۰/۹	متوسط	
۱۰۰/۰	۷۲/۰	۱۶/۵	۱۱/۵	زیاد	
۱۰۰/۰	۴۳/۰	۲۹/۲	۲۷/۸	جمع	
sig= ۰/۰۰۰ r= ۰/۳۴۱					آماره
۱۰۰/۰	۱۹/۹	۲۸/۱	۵۱/۹	کم	آموزش شهروندی
۱۰۰/۰	۳۹/۶	۴۱/۱	۱۹/۴	متوسط	
۱۰۰/۰	۷۹/۱	۱۰/۸	۱۰/۱	زیاد	
۱۰۰/۰	۴۳/۰	۲۹/۲	۲۷/۸	جمع	
sig= ۰/۰۰۰ r= ۰/۵۱۱					آماره

در جدول فوق، نتایج تحقیق در ارتباط با رابطه بین میزان هویت اجتماعی و میزان پایداری به فرهنگ شهروندی نشان داده شده است. بر اساس داده‌های جدول، مقایسه میزان فرهنگ شهروندی در حد زیاد در بین افراد دارای میزان هویت اجتماعی متفاوت نشان می‌دهد این میزان در بین افراد با میزان هویت اجتماعی در حد کم، متوسط و زیاد به ترتیب به میزان ۲۰/۸، ۴۰/۱ و ۶۰ درصد بوده است. بدین ترتیب، با افزایش میزان هویت اجتماعی افراد بر میزان فرهنگ شهروندی آنان افزوده شده و شاخص‌های فرهنگ شهروندی در بین آنان ارتقا یافته است. همچنین، نتایج آزمون آماری مربوطه با استفاده از ضریب همبستگی پیرسون برابر با ۰/۳۸۲ در سطح اطمینان ۹۹ درصد، مؤید قابل قبول بودن رابطه از نظر آماری بوده و رابطه مثبت و مستقیم بین دو متغیر را نشان می‌دهد.

نتایج تحقیق در ارتباط با رابطه بین میزان دینداری و میزان پایداری به فرهنگ شهروندی نشان می‌دهد: از مجموع افرادی که میزان فرهنگ شهروندی در حد زیاد داشته‌اند، ۱۵/۱ درصد دارای میزان دینداری در حد کم، ۲۶/۷ درصد میزان دینداری در حد متوسط و ۵۷/۶ درصد از میزان دینداری در حد زیاد برخوردار بوده‌اند. بدین ترتیب، با افزایش میزان دینداری افراد شاهد ارتقای شاخص‌های فرهنگ شهروندی در بین شهروندان هستیم. میزان فرهنگ شهروندی در حد کم در بین افراد با وضعیت دینداری متفاوت بیانگر این امر است که میزان فرهنگ شهروندی در حد پایین در بین افراد با میزان دینداری حد کم به میزان ۵۵/۳ درصد بوده است. در حالی که این میزان در بین افراد با میزان دینداری در حد متوسط و زیاد به ترتیب به میزان ۴۲/۲ و ۱۴/۵ درصد کاهش یافته است. همبستگی دو متغیر از طریق ضریب همبستگی پیرسون مورد بررسی قرار گرفته و نتایج آزمون برابر با ۰/۴۸۰ در سطح اطمینان ۹۹ درصد وجود همبستگی مثبت و معنادار دو متغیر را مورد تأیید قرار داده است.

یافته‌های تحقیق در ارتباط با رابطه میزان اعتماد به سازمان شهرداری و میزان پایداری به فرهنگ شهروندی، همبستگی بین دو متغیر را نشان می‌دهد. با مطالعه میزان فرهنگ شهروندی در حد زیاد، نشان داده شده است که این میزان در بین افراد دارای اعتماد به سازمان‌های شهرداری در حد کم، متوسط و زیاد به ترتیب به میزان ۳۱/۱، ۴۱/۵ و ۵۷/۵ درصد بوده است. بدین ترتیب مشاهده می‌شود که با افزایش میزان اعتماد به شهرداری و سازمان‌های وابسته به آن، بر میزان پایداری به فرهنگ شهروندی در بین شهروندان افزوده

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ ۱۱۵

شده است. مطالعه میزان فرهنگ شهروندی در حد پایین در بین افراد با میزان اعتماد در حد پایین، متوسط و زیاد به شهرداری و سازمان‌های مربوط به آن بیانگر وجود بیشترین میزان فرهنگ شهروندی پایین در بین افراد دارای اعتماد در حد کم به شهرداری است. در مجموع، نتایج تحقیق وجود رابطه بین دو متغیر میزان اعتماد به سازمان‌ها و شرکت‌های شهرداری و میزان فرهنگ شهروندی در بین شهروندان را نشان می‌دهد. همبستگی بین دو متغیر فوق با استفاده از ضریب همبستگی پیرسون برابر با $0/۲۶۸$ در سطح اطمینان ۹۹ درصد مورد تأیید قرار گرفته است.

ارقام و درصد‌های جدول در ارتباط با رابطه بین میزان مشارکت اجتماعی و میزان پایبندی به فرهنگ شهروندی، نشان می‌دهد: میزان فرهنگ شهروندی در حد زیاد در بین افراد با میزان مشارکت اجتماعی در حد کم، متوسط و زیاد به ترتیب به میزان $۲۱/۷$ ، $۳۷/۹$ و ۷۲ درصد است. بدین ترتیب با افزایش میزان مشارکت اجتماعی افراد، شاهد افزایش و ارتقای میزان فرهنگ شهروندی در بین آنان هستیم. نتایج آزمون آماری مربوطه با استفاده از ضریب همبستگی پیرسون به میزان $۰/۳۴۱$ در سطح اطمینان ۹۹ درصد وجود همبستگی مثبت و معنادار بین دو متغیر میزان مشارکت اجتماعی و میزان فرهنگ شهروندی را مورد تأیید قرار داده است.

یافته‌های تحقیق در ارتباط با رابطه بین میزان استفاده از آموزش شهروندی و میزان پایبندی به فرهنگ شهروندی نشان می‌دهد میزان فرهنگ شهروندی در حد زیاد در بین افرادی که از آموزش‌های شهروندی بهره‌مند نبوده و یا در حد اندکی از این آموزش برخوردار بوده‌اند به میزان $۱۹/۹$ درصد است. با افزایش میزان برخورداری از آموزش‌های شهروندی به میزان فرهنگ شهروندی شهروندان افزوده شده است، به گونه‌ای که این میزان در بین کسانی که تا حد زیادی از آموزش شهروندی برخوردار بوده‌اند از بالاترین میزان فرهنگ شهروندی نیز برخوردار بوده و این میزان در بین آنان به $۷۹/۱$ درصد افزایش یافته است. در مجموع، یافته‌های تحقیق رابطه بین دو متغیر فوق را نشان می‌دهد و نتایج فعالیت‌های آماری مربوطه با استفاده از ضریب همبستگی پیرسون $۰/۵۱۱$ با سطح اطمینان ۹۹ درصد مؤید وجود همبستگی مستقیم و معنادار دو متغیر فوق است.

در مجموع، نتایج تحقیق وجود همبستگی و رابطه مثبت و مستقیم بین هر یک از متغیرهای میزان هویت اجتماعی، میزان دینداری، اعتماد به سازمان‌ها و شرکت‌های وابسته

به شهرداری، میزان مشارکت اجتماعی و میزان بهره‌گیری از آموزش شهروندی با میزان پایداری به فرهنگ شهروندی را در سطح اطمینان ۹۹ درصد مورد تأیید قرار داده است.

۲-۲-۴. تحلیل مسیر

تحلیل مسیر از جمله روش‌های چندمتغیره است که علاوه بر بررسی اثرات مستقیم متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته، اثرات غیرمستقیم این متغیرها را نیز مدنظر قرار می‌دهد و روابط بین متغیرها را مطابق با واقعیت‌های موجود، در تحلیل وارد می‌کند. تکنیک تحلیل مسیر بر پایه مجموعه‌ای از تحلیل رگرسیون چندگانه و بر اساس فرض ارتباط بین متغیرهای مستقل و وابسته استوار است. این روش بر استفاده ابتکاری از نمودار تصویری که به دیاگرام مسیر معروف است تأکید خاص دارد (کلانتری، ۱۳۸۷: ۲۲۳ و ۲۲۴). به عبارت دیگر برای بیان چگونگی آرایش متغیرها در مدل و بیان اثرات مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای وارد شده در مدل بر روی متغیر وابسته تحقیق از تحلیل مسیر استفاده می‌شود (نیازی، ۱۳۸۱: ۱۳۵ و ۱۳۶).

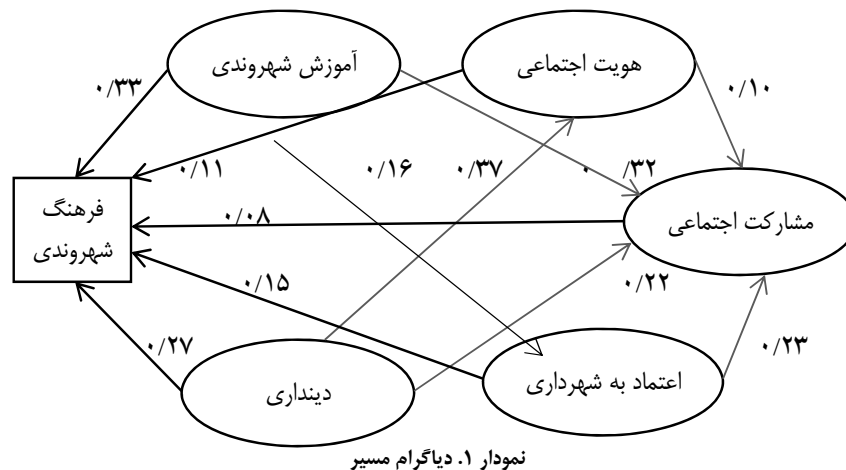
جدول ۶. محاسبه اثرات مستقیم و غیر مستقیم متغیرهای مستقل تحقیق بر پایداری به فرهنگ شهروندی

کل	ضرایب اثر		نام متغیر
	اثر غیرمستقیم	اثر مستقیم	
۰/۳۹	۰/۰۴	۰/۳۵۵	آموزش شهروندی
۰/۳۲	۰/۰۵	۰/۲۷۶	دینداری
۰/۱۶	۰/۰۱	۰/۱۵۵	اعتماد به سازمان‌ها و شرکت‌های وابسته به شهرداری
۰/۱۲	۰/۰۰۸	۰/۱۱۸	هویت اجتماعی
۰/۰۸	-	۰/۰۸	مشارکت اجتماعی

جدول فوق نشان می‌دهد که کلیه متغیرها به لحاظ اثرگذاری کل، دارای اثر مستقیم و غیرمستقیم بر متغیر وابسته هستند. در اثرگذاری کل مثبت، متغیر آموزش شهروندی دارای بیشترین اثر بر پایداری پاسخگویان به فرهنگ شهروندی است (۰/۳۹)، به طوری که این متغیر دارای ۳۵ درصد اثر مستقیم و ۰/۰۴ اثر غیرمستقیم است. متغیر دیندار دارای رتبه دوم با ۳۲ درصد اثرگذاری کل است، به طوری که این مفهوم نیز دارای ۲۷ درصد اثر مستقیم و ۰/۰۵ اثر غیرمستقیم است. همچنین، اعتماد به سازمان‌ها و شرکت‌های وابسته به شهرداری با ۱۶ درصد اثرگذاری کل در رتبه بعدی قرار می‌گیرد. میزان تأثیرگذاری کل متغیرهای

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ ۱۱۷

هویت اجتماعی و مشارکت اجتماعی نیز به ترتیب ۱۲ و ۸ درصد بوده است. در راستای تحلیل متغیرهای فوق می‌توان گفت که هر چه بهره‌مندی از آموزش شهروندی، دینداری، اعتماد به سازمان‌ها و شرکت‌های وابسته به شهرداری، هویت اجتماعی و مشارکت اجتماعی بیشتر شود، امکان افزایش پایبندی شهروندان به فرهنگ شهروندی نیز بیشتر خواهد بود. در مجموع، متغیرهای فوق ۳۶ درصد از واریانس متغیر وابسته (پایبندی به فرهنگ شهروندی) را تبیین می‌کنند.

۵. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این مقاله، رابطه بین هر یک از متغیرهای هویت اجتماعی، دینداری، اعتماد به سازمان‌ها و شرکت‌های وابسته به شهرداری، مشارکت اجتماعی و آموزش شهروندی با میزان پایبندی شهروندان به فرهنگ شهروندی مورد تأیید قرار گرفته است. در این ارتباط، ضریب همبستگی پیرسون در رابطه با هر یک از متغیرهای فوق به ترتیب برابر با ۰/۳۸۲، ۰/۴۸۰، ۰/۲۶۸، ۰/۳۴۱ و ۰/۵۱۱ وجود همبستگی مثبت و معنادار متغیرهای فوق با متغیر وابسته تحقیق در سطح اطمینان ۹۹ درصد را نشان داده است. همچنین نتایج تحلیل مسیر بیانگر میزان تأثیرگذاری مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای آموزش شهروندی، دینداری، اعتماد به شهرداری، هویت اجتماعی و مشارکت اجتماعی بر میزان پایبندی به فرهنگ شهروندی به ترتیب با ۳۹، ۳۲، ۱۶، ۱۲ و ۸ درصد است. در مجموع، نتایج پژوهش حاضر

با مباحث نظری صاحب نظران و نتایج پژوهش‌های محققین در این رابطه قرابت و همخوانی دارد. از یک سو، آموزش شهروندی با ارتقای فرهنگ شهروندی ارتباط مستقیم داشته و در جهت دادن رفتار شهروندان نقش اساسی دارد (Kerr, 1999; Prior, 2001; Patrik, 1998; Gearon, 2003). در این ارتباط، میدلتون فراگرفتن مهارت‌هایی برای شهروندی را به عنوان نیاز ضروری شهروندان دانسته است. همچنین، بسیاری از صاحب نظران و نتایج پژوهش‌های محققین، رابطه مشارکت اجتماعی و فرهنگ شهروندی را مورد تأیید قرار داده‌اند. بر این مبنای، حق مسئولیت مشارکت و مشارکت اجتماعی به عنوان یکی از بارزترین مؤلفه‌های فرهنگ شهروندی مورد توجه قرار گرفته است (Faulks, 2000; Gaoteri, 1986؛ شیانی، ۱۳۸۴؛ هاشمیان‌فر و عجمی، ۱۳۹۱).

علاوه بر آن، رابطه بین هویت اجتماعی و هویت شهری با فرهنگ شهروندی و پابندی شهروندان نسبت به مؤلفه‌های فرهنگ شهروندی در تحقیقات بسیاری از محققین مورد تأیید قرار گرفته است (کاستلز و السیتز، ۱۳۸۲؛ رحیمی، ۱۳۸۶؛ Roch, 2002; Grossman, 2000; Janoski et al., 2002). همچنین نتایج پژوهش جهانگیری رابطه بین مؤلفه‌های مختلف سرمایه اجتماعی با رفتار شهروندی (سازمانی) را مورد تأیید قرار داده است.

در مجموع نتایج تحقیق نشان داده است: میزان بهره‌مندی شهروندان از آموزش شهروندی که توسط شهرداری و سایر نهادها به مورد اجرا گذاشته شده، توانسته است نقش مؤثری بر ارتقای فرهنگ شهروندی شهروندان داشته باشد. بدین ترتیب، با افزایش میزان استفاده از آموزش شهروندی، شاهد ارتقای میزان پابندی افراد به فرهنگ شهروندی هستیم. بر این مبنای، پیشنهاد می‌شود برنامه‌های آموزش شهروندی با تأکید بر عناصر و مؤلفه‌های کلیدی آن به صورت جامع و مستمر مورد توجه سازمان‌ها و به ویژه شهرداری قرار گرفته و با سرمایه‌گذاری بیشتری به مورد اجرا گذارده شود. با توجه به عناصر و محتوای اساسی مفهوم فرهنگ شهروندی در حوزه‌ها و مفاهیم کلیدی مسئولیت‌پذیری شهری، قانونمند بودن شهروندان، هنجارپذیری از الگوهای شهرنشینی و مانند آن، لازم است در آموزش‌های شهروندی، معانی، ابعاد، محتوی و ضرورت‌ها و نقش هر یک از مؤلفه‌های کلیدی شهروندی مورد تأکید و توجه قرار گیرد. در این ارتباط، لازم است در برنامه‌های آموزش شهروندی، آگاهی‌بخشی به شهروندان جهت آماده‌سازی آنان برای

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ ۱۱۹

کسب فرهنگ شهروندی جامعه محل زندگی خود در ابعاد محلی، ملی و جهانی اقدام گردد.

با توجه به نتایج پژوهش، ارتقای فرهنگ شهروندی مستلزم تغییر و اصلاح نگرش نسبت به مفاهیم شهر، شهرداری و شهروندی است. با مرور ادبیات گذشته درمی‌یابیم که در کشور ما همواره به شهرداری‌ها به‌عنوان یک دستگاه حاکمیتی نگریسته شده و حوزه وظایف شهرداری‌ها صرفاً به امور کالبدی شهر خلاصه می‌شده است، در حالی که مهم‌تر از کالبد شهر، روح حاکم بر شهر و توجه به پویایی، حرکت و زنده بودن جریان زندگی شهری و در واقع، فرهنگ شهروندی است که لازم است در اولویت‌های بالاتری قرار گیرد. این مهم، تنها زمانی قابل دستیابی است که به شهر به منزله یک پیکره واحد و موجود زنده نگریسته شود. از این منظر، لازم است در کنار الزامات فیزیکی، ساختاری و کالبدی به مباحث اجتماعی و فرهنگی توجه بیشتری مبذول شود. در این نگاه، مهم‌ترین وظیفه و رسالت سازمان شهری و به‌ویژه شهرداری، خدمت به شهروندان از طریق تبیین، تعمیق و ارتقای فرهنگ شهروندی با استفاده از زمینه‌های اساسی مشارکت اجتماعی، هویت اجتماعی، سرمایه اجتماعی و افزایش میزان اعتماد اجتماعی و به‌ویژه اعتماد شهروندان به سازمان‌هاست. بر این مبنای تبیین فرهنگ شهروندی و عوامل مؤثر بر آن که نتایج تحقیق مؤید وجود همبستگی مثبت و معنادار بین آنهاست، در واقع نقشه راه مناسبی برای طراحی ایده‌های اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر ارتقای فرهنگ شهروندی در سطح جامعه مورد مطالعه را ترسیم می‌کند.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

۱. ابوالحسنی، سیدرحیم (۱۳۸۶). «مؤلفه‌های هویت ملی با رویکردی پژوهشی»، فصلنامه سیاست، دانشکده حقوق و سیاست، دانشگاه تهران، شماره ۱۲: ۱-۲۲.
۲. بنیانیان، حسن (۱۳۸۶). فرهنگ توسعه: خطی‌مشی‌گذاری برای تقویت فرهنگ توسعه در ایران، تهران: امیرکبیر.
۳. جهانگیری، علی، مهرانوش قویرانلو و مصطفی حاج‌زاده (۱۳۹۱). «بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و رفتار شهروندی سازمانی»، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی جوانان، سال ۳، شماره هشتم: ۸۹-۸۳.
۴. حسنی، محمد، میرنجف موسوی و سکینه حبیبی‌قرائیه (۱۳۹۱). «سنجش میزان فرهنگ شهروندی دانشجویان در حیطه ارزش‌ها و هنجارها»، فرهنگ در دانشگاه اسلامی، سال ۲، شماره دوم.
۵. رحیمی، محبوبه (۱۳۸۶). «بررسی میزان درک از شهروندی در بین دانشجویان دانشکده ادبیات علوم انسانی»، فصلنامه علوم انسانی دانشکده ادبیات علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد.
۶. سپیانی، عبدالرضا، زهره سعادت‌مند و فریبا کریمی (۱۳۸۶). «شیوه‌های آشناسازی دانش‌آموزان دوره متوسطه فریدون‌شهر با حقوق شهروندی»، دانش و پژوهش در علوم تربیتی، شماره پانزدهم: ۹۴-۸۳.
۷. شارع‌پور، محمود (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، تهران: سمت.
۸. شاه‌طالبی، بدری، آذر قلی‌زاده و سعید شریفی (۱۳۸۸). «تدوین مؤلفه‌های فرهنگ شهروندی در حیطه ارزش‌ها و هنجارها برای دانش‌آموزان دوره راهنمایی تحصیلی»، فصلنامه رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، سال دوم، شماره پنجم.
۹. شاه‌طالبی، بدری و اکرم قیابچی (۱۳۹۲). «تأثیر آموزش‌های شهروندی بر افزایش آگاهی شهروندی کودکان هشت ساله شهر اصفهان (با تأکید بر نرم‌فزارهای چندرسانه‌ای)»، فصلنامه اطلاعات و ارتباطات در علوم تربیتی، سال ۳، شماره سوم: ۱۵۰-۱۲۹.
۱۰. شاه‌طالبی، بدری، آذر قلی‌زاده و سعید شریفی (۱۳۸۸). «تدوین مؤلفه‌های فرهنگ شهروندی در حیطه ارزش‌ها و هنجارها برای دانش‌آموزان دوره راهنمایی تحصیلی»، فصلنامه علمی - پژوهشی رهیافتی نو در مدیریت آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، سال ۲، شماره پنجم: ۷۶-۵۷.
۱۱. شاه‌طالبی، بدری، آذر قلی‌زاده و سعید شریفی (۱۳۸۹). «مؤلفه‌های آموزش فرهنگ شهروندی برای دانش‌آموزان دوره راهنمایی تحصیلی با تأکید بر حیطه آموزه‌های دینی و شهروندی الکترونیک»، علوم تربیتی، سال ۳، شماره دهم: ۱۷۸-۱۵۷.
۱۲. شربتیان، محمدحسن (۱۳۸۷). «تأملی بر مبانی فرهنگ شهروندی و ارائه راهکارهایی برای گسترش آن»، فصلنامه فرهنگی - پژوهشی فرهنگ خراسان جنوبی، شماره ۸ و ۹، سال دوم و سوم، دوره تابستان و پاییز: ۱۱۹-۱۱۴.
۱۳. شیانی، ملیحه (۱۳۸۴). «شهروندی و مشارکت در نظام جامعه رفاه و تأمین اجتماعی»، فصلنامه

تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ شهروندی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۹۳ ۱۲۱

- حقوق تأمین اجتماعی، سال اول، شماره ۱.
۱۴. شیانی، ملیحه و طاهره داودوندی (۱۳۸۹). «تحلیلی بر میزان آگاهی از حقوق شهروندی در میان دانشجویان»، فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، شماره پنجم.
۱۵. صالحی امیری، سید رضا (۱۳۸۸). انسجام ملی و تنوع فرهنگی، تهران: انتشارات مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک.
۱۶. طالب‌زاده نوبریان، محسن و کورش فتحی و اجارگاه (۱۳۸۲). مباحث تخصصی برنامه‌ریزی درسی، تهران: نشر آبیژ.
۱۷. فاطمی‌نیا، سیاوش (۱۳۸۶). «فرهنگ شهروندی: محصول و محمل حاکمیت خوب، سازمان کارا و شهروند فعال»، فصلنامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ۷، شماره بیست و ششم.
۱۸. فرمینی‌فراهانی، محسن (۱۳۸۹). تربیت شهروندی، تهران: انتشارات آبیژ.
۱۹. قلتاش، عباس، مسلم صالحی و صدیقه محمدجانی (۱۳۹۲). «بررسی میزان برخورداری دانش‌آموزان دختر پایه سوم متوسطه از مهارت‌های شهروندی»، فصلنامه علمی - پژوهشی زن و جامعه، سال ۴، شماره سه.
۲۰. کاستلز، استفان و دیویدسون السیتر (۱۳۸۲). مهاجرت و شهروندی، ترجمه فرامرزی تقی‌لو، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۲۱. کفاشی، مجید و اسماعیل کاوسی (۱۳۸۷). «تأثیر مدیریت امکانات شهری بر فرهنگ شهروندی»، پژوهشنامه مدیریت و برنامه‌ریزی شهری، مرکز مطالعات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام: ۳۸-۵۸.
۲۲. کلانتری، خلیل (۱۳۸۷). پردازش و تحلیل داده‌ها در تحقیقات اجتماعی - اقتصادی با استفاده از نرم‌افزار SPSS، تهران: انتشارات فرهنگ صبا.
۲۳. معین، محمد (۱۳۶۳). فرهنگ فارسی، جلد دوم، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
۲۴. میلنر، آ و براویت، ج (۱۳۸۵). درآمدی بر نظریه فرهنگ معاصر، ترجمه ج. محمدی، تهران: انتشارات ققنوس.
۲۵. نیازی، محسن (۱۳۸۱). تبیین موانع مشارکت اجتماعی در شهرستان کاشان، پایان‌نامه دکتری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان.
۲۶. نیکنمای، مصطفی و یاسمن مدانلو (۱۳۸۷). «تعیین مؤلفه‌های آموزش شهروندی در دوره راهنمایی تحصیلی جهت اراده یک چارچوب نظری مناسب»، فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی، سال ۲، شماره ۱: ۱۶۴-۱۳۷.
۲۷. هاشمیان‌فر، سیدعلی و محمد گنجی (۱۳۸۸). «تحلیلی بر فرهنگ شهروندی در شهر اصفهان»، فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیستم، شماره ۱.
۲۸. هاشمیان‌فر، سیدعلی و شهرزاد عجمی (۱۳۹۱). «بررسی فرهنگ شهروندی ساکنان بافت حاشیه‌ای شهر اصفهان»، فصلنامه مطالعات شهری، سال ۲، شماره سوم: ۲۳۰-۲۰۹.
۲۹. همیلتون، ملکم (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: تیان.

ب) منابع لاتین

1. Anderson, E, Hoeberrigs R, Mackinnon L, Thwaites T. (2004). Culturally Inclusive Arts Education in Aotearoa. New Zealand, School for Visual and Creative Arts in Education And Pedagogy. Bangkok, Thailand 13-16 DC .
2. Curtin, D. (2002). Ecological Citizenship, Handbook of citizenship studies, Sage Publications.
3. Faulks, Keith (2000). Citizenship, Routledge, London.
4. Gaoteri, H. (1986). Popular Participation in Development, in Participation in Development, Paris, UNESCO.
5. Gearon, L. (2003). Learning to Teach Citizenship in the Secondary School, New York: Routledge .
6. Grossman, D. (2000). The Global and the Local in Partnership: Innovative Approaches to Citizenship Education. Paper presented at the sixth Unesco-Aceid, international conference on education, Bangkok, Thailand .
7. Isin E.F. & Turner, B. S. (2002). Citizenship Studies: An introduction, Handbook of citizenship studies, Sage publications .
8. Janoski. T, Gran B.(2002). "Political Citizenship: Foundations of Rights", handbook of citizenship studies, Sage publications, New Delhi: 13-53 .
9. Kerr, D. (1999). Citizenship Education: An International Comparison, London: QCA/NFER .
10. Linklater, A. (2002). Cosmopolitan Citizenship Handbook of Citizenship Studies, Sage publications & New Delhi .
11. Patrick, J. (1998). "Continuing Challenges in Citizenship Education", Journal of Educational Leadership, vol. 38, No. 4 .
12. Prior, W. (2001). Citizenship Education, Australian experiences. SLO. Netherland .
13. Roche. M. (2002). Social Citizenship: Grounds of social change handbook of citizenship studies, Sage publications, New Delhi .
14. UNESCO (2010). Citizenship Education for the 21st Century:
http://www.unesco.org/education/tlsf/TLSF/theme_b/mod07/mod07task03/appendixhtm